

ТЕМА 8. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права лише тоді виконують своє соціальне призначення, коли вони втілюються в дійсність, реалізуються у свідомо-вольових діях суб'єктів.

Значна кількість норм права для своєї реалізації вимагають правозастосовної діяльності державних органів і посадових осіб. Практичне значення застосування норм права зумовлюється його безпосередньо прикладним характером. Для успішної реалізації, функціонування, послідовного вдосконалення та розвитку права необхідне також і правильне розуміння всіма членами суспільства змісту та призначення його норм. Це завдання виконується за допомогою тлумачення норм права.

8.1 Поняття та форми реалізації норм права

Реалізація норм права суб'єктами права завершує процес правового регулювання, уособлюючи тим самим певний результат даного різновиду впливу права на суспільне життя.

Реалізація норм права – це реальне, практичне втілення у життя формально-визначених норм завдяки правомірній поведінці суб'єктів права.

Професор П.М. Рабінович підкреслює, що соціальною сутністю реалізації правових норм є задоволення учасниками суспільного життя своїх потреб соціально допустимими способами, засобами, які змодельовані, сконструйовані державою¹.

На думку О.Ф. Скакун, реалізація норм права – це втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права, тобто в їх практичній діяльності².

Під реалізацією норм права М.Д. Гнатюк розуміє реальне, практичне перетворення в життя формально-визначених правових приписів через правомірну поведінку суб'єктів права (дії чи бездіяльності) з метою задоволення основних потреб людини, суспільства і держави за допомогою способів і засобів, встановлених державою³.

Таким чином, сучасна юридична наука не містить єдиного розуміння категорії «реалізація норм права». Низка вчених, даючи дещо різні визначення цьому поняттю, сходяться в одному, що реалізація норм права – це фактичне здійснення правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права. Іншими словами, це втілення у вчинках людей тих вимог, які в загальній формі відображені в нормі права.

Ознаки реалізації норм права:

– *правомірність дій*, тобто їх відповідність нормам права (неправомірні дії, вчинення правопорушення не можуть вважатися реалізацією норм права);

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – С. 129.

² Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 386.

³ Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Гнатюк Мар'яна Дмитрівна. – К., 2007. – С. 32.

– *соціальна корисність дій* – їх спрямованість на задоволення приватних і публічних потреб та інтересів суспільства і людини;

– *процедурний характер дій*, регламентованість нормами права процесу (стадійності) діяльності суб'єктів права;

– *вольовий характер дій*, тобто їх усвідомлення, знаходження аргументів на користь балансу між суб'єктивними інтересами і нормами; настанова на дії, що відповідають нормам і принципам права;

– *забезпеченість державою* процесу і результату реалізації права¹.

Реалізацію норм права слід відрізнити від ширшого за змістом поняття «дії права». На відміну від реалізації права, яка передбачає фактичну (пряму) реалізацію норм права в поведінці суб'єктів права, **дія права** передбачає непрямі **способи впливу права** на суспільні відносини, а саме:

– *інформаційний спосіб*, коли право розглядають як один з видів соціальної інформації (знання), про можливість та необхідну поведінку суб'єктів права;

– *ціннісно-орієнтаційний спосіб* – полягає у впливі права на переконання особи, її світоглядні орієнтації та установки, почуття й емоції. Коли норми права спонукають до реалізації найважливіших для людини і суспільства цінностей (наприклад, загальнолюдських цінностей: право на життя, здоров'я, честь, гідність, ділову репутацію, економічну ініціативу, майнові інтереси, що охороняються законом, тощо).

Окрім того, дія права ширше реалізації за колом осіб, на яких вона розповсюджується, часом дії та територією поширення.

Таким чином, у понятті «дія права» узагальнюються всі способи впливу права на суспільне життя. Це сукупність усіх форм прояву його юридичних властивостей, які відображають динаміку права – процес його реального регулятивного впливу на встановлені суспільні відносини.

Форми реалізації норм права:

За суб'єктами, які реалізують право:

– *індивідуальна*. Ця форма реалізації полягає в можливості особи самостійно (в індивідуальному порядку) використовувати свої юридичні права і виконувати покладені на неї юридичні обов'язки;

– *колективна*. Ця форма реалізації потребує поєднання зусиль кількох суб'єктів. Зокрема конституційна норма (ст. 45 Конституції України), яка закріплює право громадян на відпочинок, може бути реалізована як у колективному, так і в індивідуальному порядку, тоді як інша норма Конституції (ст. 36), що передбачає право громадян України на об'єднання в політичні партії та громадські організації, – тільки в колективному.

Залежно від взаємовідносин суб'єктів права:

– *форми реалізації, які засновані на формальній рівності сторін;*

– *форми реалізації, де одна сторона наділена функцією веління.*

За характером диспозицій норм права:

– *дотримання;*

¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – С. 411.

- виконання;
- використання.

Вищезазначені форми реалізації норм права є безпосередніми (основними). Водночас, існує ще й опосередкована (особлива) форма реалізації – правозастосування (про неї йтиметься у наступному підрозділі).

Дотримання – це така форма реалізації забороняючих чи охоронних норм права, яка полягає в утриманні від дій, заборонених цими нормами, суворому додержанні встановлених заборон. Для реалізації забороняючих норм необхідним є утримання від заборонених дій, тобто пасивна поведінка. Наприклад, у ст. 54 Конституції України закріплено положення про те, що ніхто не може поширювати результати творчої, інтелектуальної діяльності іншого громадянина без його згоди. Для дотримання такої заборони необхідно є пасивна поведінка: утримання від поширення результатів творчої, інтелектуальної діяльності іншої особи, якщо немає згоди автора.

Усі охоронні норми містять заборону, яка хоч і не формулюється прямо, однак логічно виводиться зі змісту норми. Такі норми викладені, наприклад, в особливій частині КК України, або КУпАП, звернені до необмеженого кола суб'єктів і стосуються кожного деліктоздатного суб'єкта.

Забороняючі та охоронні норми передбачають абсолютні чи відносні обмеження. Основна їх ціль – попередження негативних дій, які можуть нанести шкоду суспільним відносинам. Додаткові цілі – спрямування діяльності суб'єктів на бажану поведінку.

Дотримання встановлених заборон відбувається, як правило непомітно: в процесі правомірної бездіяльності чи під час здійснення дозволених дій. Наприклад, студент, знаходячись на лекції і не вчиняючи заборонених діянь, реалізує всі забороняючі та охоронні норми.

Виконання – це така форма реалізації, яка полягає в обов'язковому вчиненні діянь, що передбачаються нормами права та (або) укладеними на їх підставі договорами. Виконання обов'язків шляхом вчинення визначених дій у деяких випадках прирівнюється до утримання від тих чи інших дій. Виконання незалежно від того, яким шляхом воно досягається – в результаті активних дій або ж утриманням від них (бездіяльності), завжди пов'язано з втіленням у життя зобов'язуючих норм. Наприклад, виконання правил техніки безпеки під час роботи на верстаті передбачає як активні, так і пасивні діяння. Таким чином, здійснення позитивних зобов'язань спрямоване на досягнення бажаного для суспільства соціального результату.

Виконання права термінологічно є дуже схожим з його дотриманням. Однак виконання виступає як форма здійснення суб'єктами як активних, так і пасивних обов'язків, тоді як правова заборона – це різновид юридичного обов'язку лише пасивного типу.

На відміну від дотримання, виконання передбачає реалізацію конкретних правових відносин, що характеризується наявністю не менше двох суб'єктів, встановленням між ними чіткого правового зв'язку на основі передбачених у гіпотезі норм права юридичних фактів.

Використання – це форма реалізації суб'єктивного права, при якій

здійснюється втілення в життя уповноважуючих норм права. Останні надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних діянь.

Використання права відрізняється від двох попередніх форм реалізації норм права тим, що в цьому випадку відбувається здійснення суб'єктивних прав, а не реалізація юридичних обов'язків і заборон. Особі надається право самій вирішувати користуватися наданим правом чи ні. Але в будь-якому випадку, за наявності бажання особи, ця норма буде реалізована. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 35 Конституції України кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Винятком із загального правила реалізації норм права у формі використання, є втілення в життя уповноважуючих норм посадовими особами, для яких надане їм право, одночасно є обов'язком (наприклад, ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію»).

Зазвичай використання передбачає активну поведінку (як у вищезазначеному прикладі). Водночас необхідно відзначити, що існують випадки, коли реалізація права у формі використання можлива й у пасивній поведінці. Наприклад, у ст. 23 Конституції України зазначено, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання щодо себе. Ця норма є частиною права на захист і особа може використати надане право в пасивній формі, тобто не свідчити проти себе.

Існує відмінність між реалізацією норм права фізичними особами і представниками влади¹ (в тому числі й працівниками поліції).

Особливістю реалізації права у формі **дотримання** працівниками поліції є те, що для них порушення деяких забороняючих норм є правопорушенням у сфері службової діяльності та карається згідно санкції відповідної норми права. На працівників поліції поширюється загальна заборона як тип правового регулювання, що виражається формулою «заборонено все, що прямо не дозволено», тобто дотримання – це невиконання дій, які прямо не дозволені.

Особливостями реалізації норм права працівниками поліції у формі **виконання** є:

- розширення кількості зобов'язуючих норм права, яка ними реалізується (що зумовлено спеціальним правовим статусом);
- за належне виконання ними своїх юридичних обов'язків держава виплачує заробітну плату;
- невиконання обов'язків тягне за собою застосування дисциплінарних стягнень, аж до звільнення з посади².

Особливістю реалізації норм права у формі **використання** працівниками поліції є те, що для них, як вже зазначалось вище, така форма реалізації досить часто є не тільки правом, але й обов'язком. Наприклад, слідчий не тільки має право проводити огляд місця події, але й зобов'язаний це робити.

¹ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – С. 180; Марченко М. Н. Проблеми теорії государства и права : учеб. / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2001. – С. 683.

² Теория права и государства : учеб. / [В. С. Афанасьев, В. К. Бабаев, В. М. Баранов и др.]; под ред. проф. В. В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Право и закон, 2001. – С. 286.

8.2 Застосування норм права: поняття, стадії, вимоги

Застосування норм права за своїм обсягом є найбільш об'ємною ланкою в юридичному процесі. Воно спрямоване на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Як зазначалось вище, застосування являє собою опосередковану форму реалізації норм права, яка суттєво і формально відрізняється від безпосередніх форм: виконання, дотримання та використання.

Застосування норм права – це особлива форма реалізації норм права компетентними суб'єктами з вирішення конкретної справи, яка має владний та (або) творчо-організуючий характер, здійснюється у встановленому процедурному порядку і завершується виданням правозастосовного акта.

У підручнику за редакцією професора М.І. Козюбра застосування норм права визначається як діяльність уповноважених на це суб'єктів, яка передбачає винесення індивідуально-правових рішень, здійснюється за певною процедурою і має своєю метою сприяння адресатам правових норм у реалізації їх прав і обов'язків, а також контроль за цим процесом¹.

Професор П.М. Рабінович, формулюючи визначення цього поняття, звертає увагу на суб'єктів застосування норм права та визначає останнє як діяльність, яка полягає у встановленні піднормативних формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації цими суб'єктами таких норм².

В будь-якому випадку, застосування правових норм – це ухвалення на основі норм права рішень у конкретних справах. З погляду формальної логіки це процес, який полягає у підведенні конкретного життєвого випадку під загальну правову норму, а також ухвалення на цій основі спеціального акта – акта застосування норм права³.

Ознаки застосування норм права:

– *владний характер*. Це один з видів юридичної діяльності державних органів чи уповноважених на це державою суб'єктів, які є носіями владних повноважень. Наприклад, лише в судовому порядку можливо безперечне списання (стягнення) коштів з рахунків юридичних осіб і фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності. Сутність владного характеру полягає в тому, що правозастосування здійснюється по односторонньому волевиявленню уповноважених суб'єктів, а не за згодою сторін. Індивідуальні правові приписи, які видаються в процесі застосування, є обов'язковими для виконання конкретними адресатами та забезпечуються державою;

– *чітка визначеність суб'єктів цієї діяльності*. Якщо реалізацію норм права в безпосередніх формах (дотримання, виконання, використання) здійснюють як державні органи, так і громадяни, то застосуванням права громадяни займатися не можуть. Вони лише можуть ініціювати застосування права або надавати допомогу предстаникам держави в цій діяльності.

¹ Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – С. 237.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л.: Край, 2008. – С. 169.

³ Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К.: Істина, 2007. – С. 176.

Необхідно відзначити, що правозастосування в межах своєї компетенції можуть здійснювати також і керівники недержавних організацій. Наприклад, керівник недержавного підприємства застосовує до своїх працівників норми трудового права;

– здійснюється в певних процедурних формах, які регламентують цей процес;

– здійснюється на підставі норм права, носить творчий, інтелектуальний характер;

– завершується виданням правозастосовного акта, в якому фіксується індивідуально-конкретний правовий припис, який має державно-владний характер, відіграє роль юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правові відносини.

Випадки, коли виникає необхідність у застосуванні норм права:

– коли передбачені нормами права суб'єктивні права і юридичні обов'язки не можуть виникнути та реалізуватися без владного рішення компетентного органу чи посадової особи. Наприклад, для реалізації права на освіту необхідно видати наказ ректора про зарахування конкретної особи на навчання; для реалізації обов'язку громадянина на проходження дійсної військової служби в Збройних Силах також потрібен наказ про призов його на службу;

– коли правові відносини, що виникають на підставі норми, є настільки важливими, що в кожному конкретному випадку державні органи засвідчують і контролюють законність дій суб'єктів цих відносин. Наприклад, приватизація житла громадянином, видача посвідчення водія тощо;

– якщо виникає спір, що має юридичне значення, а сторони не можуть самостійно виробити узгоджене рішення про наявність або обсяг суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Наприклад, поділ майна між подружжям у випадку розлучення, вирішення спорів між учасниками цивільного договору;

– коли для виникнення правових відносин слід офіційно засвідчити наявність, або навпаки – відсутність юридичних фактів або конкретних документів. Наприклад, установлення факту батьківства, смерті, розірвання шлюбу;

– коли вчинено правопорушення і особа притягується до юридичної відповідальності, в процесі якої необхідно визначити відповідну міру покарання правопорушника. У цьому випадку вступає в дію санкція забороняючої норми, що сама по собі автоматично не може призвести до негативних юридичних наслідків відносно правопорушника, а тому для цього потрібна додаткова дія державного органу, або посадової особи. Наприклад, обвинувальний вирок суду відносно особи, яка вчинила злочин;

– при вирішенні питань про статуси об'єднань. Наприклад, реєстрація уповноваженим органом громадської організації.

Форми застосування норм права:

– *регулятивна* – не пов'язана з правопорушеннями. Наприклад, наказ ректора Національної академії внутрішніх справ про зарахування конкретної особи на навчання;

– *охоронна* – спрямована на попередження, припинення правопорушень, відновлення порушених прав, покарання винуватих осіб. Цю форму реалізують органи держави. Наприклад, обвинувальний вирок суду.

Застосування норм права складається з таких стадій:

– *встановлення фактичних обставин справи;*

– *вибір і аналіз норми права;*

– *прийняття рішення по справі та документальне оформлення ухваленого рішення;*

– *виконання прийнятого рішення.*

Встановлення фактичних обставин справи. Наприклад, слідчий прибуває на місце вчинення злочину та організовує роботу слідчо-оперативної групи з метою встановлення таких фактичних обставин:

– чи відома особа, яка вчинила злочин і якщо так, то дані про неї (вік, стать, місце проживання чи можливого перебування, місце роботи чи навчання, коло спілкування, особисті якості, прикмети тощо);

– місце та час вчинення злочину;

– спосіб вчинення злочину;

– можливі мотиви злочину тощо.

Вищезазначені фактичні обставини можуть бути виражені в речових доказах, документах, свідченнях тощо.

Вибір і аналіз норми права. Наприклад, після збору фактичних обставин справи слідчий повинен здійснити юридичну кваліфікацію. Остання представляє собою оцінку обставин справи шляхом співвіднесення конкретного випадку з нормами права¹. Слідчому необхідно встановити:

– в якій статті (чи її частині), якого закону міститься норма права, що визначає вчинене діяння як заборонене;

– чи діє ця норма права на конкретній території, в даний момент та чи поширюється її дія на осіб, пов'язаних з цією справою. При цьому слід керуватися останньою редакцією офіційного видання закону з усіма змінами і доповненнями на день застосування норми права та дотримуватись положення ст. 58 Конституції України, за яким «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи»;

– як необхідно розуміти норму права, виражену в конкретній статті (цей процес має назву – тлумачення норм права).

Прийняття рішення по справі та документальне оформлення ухваленого рішення. У межах цієї основної стадії необхідно вести мову також і про можливість (але не обов'язковість) оскарження (або опротестування) прийнятого рішення, що в свою чергу ініціює розгляд справи вищою інстанцією чи іншим державним органом і може привести до факультативної стадії – винесення зміненого рішення.

Виконання прийнятого рішення. На цій стадії можна виокремити дві факультативні: організація контролю за виконанням прийнятого рішення (є

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 394.

характерною для галузей публічного права) та доведення прийнятого рішення до зацікавлених осіб.

Застосування норм права досягає ефекту в разі виконання правозастосовними органами відповідних вимог.

Вимоги до застосування норм права – система правил (принципів і норм), що підлягають виконанню в процесі правозастосовної діяльності¹.

Вимоги до застосування норм права:

- законність;
- обґрунтованість;
- доцільність;
- справедливість.

Законність означає, що при вирішенні конкретної справи суб'єкт правозастосування повинен діяти точно у відповідності зі змістом норми права, яку він застосовує, в межах своєї компетенції, суворо дотримуватися процедури розгляду справи. При цьому суб'єкт правозастосування повинен діяти за принципом – дозволено робити лише те, що прямо передбачено в законі. Наприклад, слідчий при вирішенні кримінальної справ вивчає обставини в такому вигляді, в якому вони існували фактично, не допускаючи помилкових уявлень і дотримується тим самим вимоги законності. Вимога законності відносно процесу правозастосування складається з таких ключових обов'язків:

– не виходити за межі норми права, належним чином її тлумачити, суворо дотримуватись її змісту, здійснювати правильну кваліфікацію справи і приймати рішення відповідно до правила поведінки цієї норми. Це стосується як норм матеріального, так і процесуального права;

– правозастосовне рішення повинно прийматись державним органом у межах його компетенції;

– правозастосувач не має права ухилятися від здійснення дій, які входять до його компетенції. Законність вимагає застосування норм права завжди, коли є обставини, які ними передбачені.

Обґрунтованість означає, що правозастосовні акти повинні бути мотивованими. Значною мірою ця вимога співпадає з вимогою законності. Однак можна керуватися законністю формально, не враховуючи конкретні обставини, що призведе до негативних наслідків. Це свідчить про необхідність в кожному випадку керуватися двома вимогами одночасно. Прийняття обґрунтованого правозастосовного акта поєднано з проблемою пошуку істини, яка виникає в кожному випадку. Обґрунтованість означає, що:

- повинні бути встановлені всі юридично значущі факти по справі;
- ці факти треба зафіксувати, всебічно і об'єктивно вивчити;
- факти, які викликають сумнів, повинні бути відкинутими;
- рішення правозастосовного органу не може ґрунтуватися на неперевіраних або сумнівних фактах. Достовірність в юриспруденції означає таке знання фактичних обставин, яке не лише відповідає реальній дійсності,

¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – С. 417.

фактичному стану речей, але і доведено, тобто обгрунтовано юридично визнаними доказами.

Доцільність визначається як співвідношення між метою, що міститься в нормі права і діяльністю суб'єкта щодо реалізації цієї норми. Правозастосування повинно здійснюватися оптимальним шляхом.

Справедливість передбачає застосування рівної міри за юридично однакові діяння. Необхідно також враховувати індивідуальні особливості особи та конкретні обставини справи. Наприклад, справедливий вирок суду сприяє як виправленню злочинця, так і попередженню злочинів¹.

Особливості правозастосовної діяльності працівників поліції:

– формування позитивної суспільної думки про стан правопорядку та роботу поліції – пріоритетний напрям правозастосовної діяльності поліції. Остання повинна здійснюватися за принципом: «поліція і народ – надійні партнери» і зводиться до надання послуг населенню;

– для успішного виконання вищезазначених завдань здійснюється ретельний відбір людей, які готові після одержання відповідної освіти ефективно здійснювати застосування норм права;

– здійснюється на підставі наступних нормативно-правових актів: КК України, КПК України, КУпАП, Закону України «Про Національну поліцію», Закону України «Про дорожній рух», Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та ін. Зміст вищезазначених нормативно-правових актів відомий далеко не всім пересічним громадянам;

– виходячи зі ст. 2. Закону України «Про Національну поліцію» («Завдання поліції») правозастосовна діяльність займає основне місце при здійсненні поліцією своїх функцій і здійснюється у сфері специфічного кола завдань;

– працівники поліції як суб'єкти правозастосування спрямовують та організовують поведінку інших учасників правовідносин. Суб'єктом правозастосування в поліції є компетентні та уповноважені на те посадові особи;

– у взаємовідносинах з особами більшість правозастосовних актів приймаються у зв'язку правопорушеннями (адміністративно-правова та кримінально-правова діяльність) або у зв'язку з проханням осіб сприяти реалізації їх суб'єктивних прав (наприклад, надання дозволу на користування мисливською чи газовою зброєю);

– якщо при застосуванні норм адміністративного права працівники поліції переважно самі приймають правозастосовні рішення, то під час застосування кримінального та кримінально-процесуального права вони виступають лише як один з суб'єктів правозастосовної діяльності. В останньому випадку працівники поліції готують необхідні матеріали для правозастосовної діяльності інших органів, зокрема суду;

---

¹ Ведерніков Ю. А. Теорія держави та права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул, А. В. Папірна. – Д. : Юрид. акад. МВС, 2005. – С. 130.

- правозастосування часто здійснюється в екстремальних ситуаціях. Наприклад, під час повеней, масових безпорядків, епідемій тощо;
- правозастосування часто здійснюється при досить інтенсивній протидії зацікавлених осіб¹. Наприклад, підозрюваний під час допиту відмовляється давати показання або свідомо перекручує факти;
- застосування права спрямоване на суспільні відносини, які складають частину правопорядку у сфері діяльності правоохоронних органів;
- правозастосування здійснюється відповідно до певної процедури;
- здійснюється з використанням специфічних форм і засобів (наприклад, застосування зброї);
- правозастосовна діяльність часто супроводжується роз'ясненням змісту норм права.

8.3 Правозастосовні акти: поняття, ознаки, види

Результатом застосування норм права є прийняття правозастосовного акта. У такому акті знаходять зовнішній прояв рішення, що були прийняті в процесі застосування норм права.

Таким чином, **правозастосовний акт** – це зовнішній прояв владного рішення, що приймається компетентним суб'єктом у результаті розгляду конкретної справи.

Існують й інші визначення правозастосовних актів. Наприклад, у підручнику за редакцією М.І. Козюбри, акт застосування норм права визначається як правовий акт, у якому закріплюється індивідуальне рішення суб'єкта правозастосування у конкретній справі².

Професор П.М. Рабінович визначає правозастосовний акт як спосіб зовнішнього вираження формально обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує суб'єктивні юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації³.

Наведемо узагальнені **ознаки правозастосовних актів**:

- *владний характер*, тобто правозастосовні акти мають обов'язкове значення (юридичну силу) для всіх, кому вони адресуються. У випадках, коли приписи актів не виконуються, застосовується примусова сила держави;
- *відповідність нормам права*. Якщо правозастосовні акти не відповідають вимогам цих норм, вони повинні бути скасовані;
- *персоніфікований характер* правозастосовних актів означає, що вони адресуються чітко визначеним суб'єктам і стосуються конкретних випадків;
- *видаються в певній формі та передбаченому законом порядку*;
- *зумовлюють виникнення, зміну або припинення правових відносин*;
- *можуть бути оскаржені чи опротестовані зацікавленими особами*.

¹ Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Выща школа, 1990. – С. 239 – 240.

² Загальна теорія права : підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельев та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіге, 2015. – С. 240.

³ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 171.

Види правозастосовних актів:

За значенням у юридичному процесі:

– *основні акти*, в них міститься розв'язання юридичної справи в цілому (наприклад, вирок суду);

– *допоміжні акти* оформлюються при встановленні фактичних обставин справи, під час судового процесу тощо (наприклад постанова про обрання запобіжного заходу певного виду тощо). Допоміжні правозастосовні акти забезпечують законне та обгрунтоване прийняття основного рішення та завжди передують прийняттю основного рішення¹.

Залежно від суб'єктів, які здійснюють застосування:

– *акти, що видані державними органами* (наприклад, обвинувальний акт слідчого);

– *акти, які видані уповноваженими недержавними організаціями* (наприклад, наказ директора приватного підприємства про прийняття на роботу нового працівника).

За часом дії:

– *одноразової дії* (наприклад, накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу);

– *продовжуваної дії* (наприклад, вирок суду, який встановлює кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк)².

Залежно від видів правових відносин:

– *регулятивні* здійснюються з метою встановлення юридичних прав і обов'язків у зв'язку з правомірною поведінкою (наприклад, наказ керівника поліції про призначення на посаду);

– *охоронні* призначені для охорони існуючих норм від можливих порушень. Вони здійснюються, як правило, або у зв'язку з попередженням правопорушень, або у зв'язку зі вчиненням правопорушень. Наприклад, правозастосовні акти слідчих, прокурорів тощо³.

Залежно від форми зовнішнього вираження:

– *письмовий акт*: окремих документ (наприклад, вирок суду) чи резолюція за матеріалами справи;

– *усний акт* (запрошення понять для прийняття участі у здійсненні слідчої дії);

– *жестовий акт* (конклюдентний) – акт дії (наприклад, застосування жестів поліцейським-регульовальником дорожнього руху) тощо.

За формою зовнішнього вираження найбільш розповсюдженими є письмові правозастосовні акти⁴.

Водночас **інформація, що міститься в правозастосовному акті повинна відповідати таким загальним властивостям:**

– під час оцінки інформації правозастосовного акта важливе значення

¹ Михайленко О. Р. Складання процесуальних актів у кримінальних справах : навч. посіб. / О. Р. Михайленко. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 18 – 19.

² Лазарев В. В. Теория государства и права : учеб. / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Спарк, 2000. – С. 359.

³ Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Т. 2. Теория права : учеб. / [В. В. Борисов, Н. В. Витрук, Н. Л. Гранат и др.]. – М. : Зерцало, 1998. – С. 322.

⁴ Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт-М, 2002. – С. 375.

надається його *вірогідності* та *об'єктивності*. Це означає, що зміст документа повинен відображати фактичний стан справи, не містити перекручувань у порівнянні з реальною ситуацією, давати неупереджену оцінку подіям бути позбавленим суб'єктивних емоційних оцінок;

– *доказовість (обгрунтованість)*, виконання правозастосовного рішення, а також відсутність претензій до його законності багато в чому залежить від того, наскільки переконливо, аргументовано, доказово буде викладено основний зміст документа. Сюди ж відноситься й обгрунтованість створення акта;

– *переконливість* правозастосовного акта багато в чому залежить не тільки від обгрунтованості інформації, але й від аргументованості та логічної узгодженості основного змісту рішення, що реалізується в структурі та змісті основного тексту документа;

– *повнота та достатність* інформації, що міститься в актах застосування. Тобто вона повинна бути достатньою для прийняття та реалізації відповідного рішення, щоб надалі не виникало ситуацій, які вимагають додаткових роз'яснень чи доопрацювань.

Вимоги до оформлення письмового правозастосовного акта.

Наявність «прив'язок» до місця, часу, суб'єктів тощо. Ці «прив'язки» знаходять свій вираз у реквізитах правозастосовного акта:

- назва документа;
- орган, що його видав;
- час і дата видання;
- до кого звернений правозастосовний акт;
- підписи відповідних посадових осіб;
- у необхідних випадках – печатка.

Наявність конкретного юридичного змісту (наприклад, рішення органу, фіксація певного юридичного факту тощо). Веління суб'єкта правозастосування повинно точно вказувати на межі належної поведінки.

Мова правозастосовних актів за своєю термінологією та стилем не повинна відрізнятися від мови нормативно-правових актів. До числа мовних явищ, що повинні бути піддані регламентації на цьому рівні, варто відносити форму викладу тексту. Форма викладу тексту – це спосіб вираження відношення автора правозастосовного акта до того, що повідомляється, вона неоднакова в різних типах правозастосовних актів¹.

Відносно значної кількості правозастосовних актів встановлена ***вимога їх обов'язкової реєстрації***. Це є не тільки необхідною умовою їх юридичної сили, але й дозволяє перевірити під час реєстрації їх законність. Наприклад, реєстрація транспортних засобів, зброї супроводжується перевіркою і реєстрацією відповідних правозастосовних актів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, необхідно також звернути особливу увагу на їх ***уніфікацію***, тобто *приведення до єдиної форми, системи*.

Уніфікація дозволяє раціоналізувати та спростити складання

---

¹ Красницька А. В. Юридична техніка процесуальних актів кримінального судочинства / А. В. Красницька // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2003. – № 2. – С. 123 – 127.

правозастосовних актів і *досягається шляхом*:

– встановлення вимог до правозастосовних актів у законах (наприклад, ч. 3 ст. 104 КПК України передбачає, що протокол має складатися зі вступної, описової та заключної частин);

– затвердження відповідними органами бланків правозастосовних актів.

Основою уніфікації є *повторюваність*, яку необхідно розглядати за такою *схемою*:

– ситуації, що повторюються;

– інформація, що повторюється;

– документи (фрагменти змісту, що повторюються; елементи зовнішньої форми, що повторюються; елементи внутрішньої форми, що повторюються).

У *схемі уніфікації* документів виділяють два самостійних *аспекти*:

– удосконалення вимог до змісту документа;

– удосконалення форми документів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, що закріплені в законах, потрібно зазначити, що вони встановлюються шляхом перерахування реквізитів і визначення структури. Наприклад, у ч. 3 ст. 104 КПК України зазначено, що вступна частина протоколу повинна містити відомості про: місце, час проведення та назву процесуальної дії; особу, яка проводить процесуальну дію (прізвище, ім'я, по батькові, посада); всіх осіб, які присутні під час проведення процесуальної дії (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання); інформацію про те, що особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умови та порядок їх використання.

Значно спрощує діяльність з видання письмових правозастосовних актів друк їх бланків. Поряд з реквізитами в них фіксуються окремі фрагменти тексту, що містять *постійну інформацію*, яка повторюється в усіх правозастосовних актах однієї назви, і місце (необхідна кількість місця) для внесення *перемінної інформації*, що відображає суть конкретної справи¹.

8.4 Тлумачення норм права: поняття, види, способи

Правильне розуміння всіма членами суспільства змісту норм права є необхідною умовою функціонування, розвитку та вдосконалення законодавства. Для того, щоб зрозуміти норму права її потрібно належним чином розтлумачити. Тлумачення норм права посідає важливе місце в процесі правозастосування, яким займається переважна більшість поліцейських. Таким чином, тлумачення норм права – запорука їх правильного застосування².

Дослідження практики правоохоронної діяльності в сучасній Україні показує, що різні органи, посадові особи, на жаль, досить часто тлумачать чинні

¹ Биля О. І. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. І. Биля. – Х., 2004. – С. 13.

² Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учеб. / Л. И. Спиридонов. – М. : Проспект, 2001. – С. 236.

норми права по-різному, що призводить до створення в суспільстві певного хаосу та соціальної напруги.

Тлумачення норм права – це діяльність різних суб'єктів щодо з'ясування та роз'яснення змісту норми права з метою її правильної реалізації.

Тлумачення як процес має місце і в інших сферах людської діяльності, коли текст не може бути доступний, зрозумілий без відповідних операцій щодо інтерпретації термінів, мовних знаків (переклад текстів з однієї мови на іншу, інтерпретація нотних знаків, хімічних форму тощо).

На відміну від інших видів тлумачення, **тлумачення норм права** – особлива діяльність, його **специфіка обумовлена цілою низкою чинників:**

– ця діяльність пов'язана з інтерпретацією не довільних письмових джерел, а правових актів. Об'єктом її є право – специфічна реальність, яка наділена особливими ознаками, властивостями, принципами функціонування;

– тлумачення в праві має за мету реалізацію правових приписів;

– в установлених законом випадках ця діяльність здійснюється компетентними державними органами;

– реалізація тлумачення, коли йому необхідно надати обов'язкового значення, закріплюється в спеціальних правових (інтерпретаційних) актах¹.

Професор О.Ф. Скакун під тлумаченням норм права розуміє інтелектуально-вольову пізнавальну діяльність, що полягає у встановленні точного змісту (сміслу) норм права і здійснюється за допомогою певних способів (приймів) з метою правильного їх застосування та безпосередньої реалізації².

Існує також і розуміння тлумачення норм права в якості складного вольового процесу, спрямованого на з'ясування обсягу та точного змісту, який вміщений у нормі права і роз'яснення його для інших³.

Водночас, за будь-якого розуміння, **цілі тлумачення норм права** зводяться до:

– правильного та одноманітного розуміння змісту норм права;

– правильної та одноманітної реалізації норм права.

Таким чином, соціальне призначення тлумачення норм права полягає в забезпеченні правильного, точного й одноманітного розуміння та реалізації норм права всіма суб'єктами права.

Тлумачення норм права складається з **двох процесів:**

– з'ясування;

– роз'яснення.

З'ясування значення та змісту норм права «для себе» особою, яка здійснює тлумачення. Це, так би мовити, процес тлумачення «всередину».

З'ясовуючи зміст норми права, особа, яка здійснює тлумачення, досліджує:

– текст зовнішнього вираження норми права;

¹ Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : «Новий Світ-2000», 2003. – С. 410.

² Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – С. 434.

³ Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : «Новий Світ-2000», 2003. – С. 408.

- юридичні зв'язки норми права з іншими нормами права і принципами;
- позаюридичні зв'язки норми з суспільними явищами.

Роз'яснення значення та змісту норм права для інших (процес тлумачення «назовні»). Роз'яснення – це підсумок, виражений суб'єктами тлумачення норм права у відповідних формах¹.

Оскільки **суб'єктами тлумачення норм права** можуть бути різні суб'єкти права, то й наслідки їх діяльності дещо відрізняються. У той час як тлумачення норм права, що здійснюється окремим індивідом, має приватний характер, відокремлюється сферою конкретного відношення і не вимагає спеціального аналізу, тлумачення норм права, яке надається уповноваженим на те органом, має особливий авторитет і потребує спеціального аналізу.

Ефективність тлумачення норм права значною мірою залежить від рівня правової свідомості особи, яка здійснює тлумачення. Якщо цей рівень високий, то кількість правопорушень зменшується, більш чітко діють правоохоронні органи, більш повно задовольняються права особи, зміцнюються законність і правопорядок.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена:

– *швидкою зміною умов життя в суспільстві*. Наприклад, можливе виникнення відносин, які не існували на момент оформлення певної норми права. У такому випадку за допомогою тлумачення з'ясовується та роз'яснюється: чи підпадають ці відносини під дію існуючої норми чи ні;

– *абстрактним характером норм права*, які формують правило поведінки лаконічно в загальному вигляді та без конкретизації. Особа, яка здійснює тлумачення норм права повинна з'ясувати та за необхідності роз'яснити: чи підпадає конкретний випадок під дію існуючої норми права чи ні;

– *недоліками в роботі правотворчих органів*. У таких випадках волю законодавця можна встановити за допомогою тлумачення норм права;

– *наявністю спеціальних правових понять*, що мають багатозначний характер. Так, людині, яка не має відповідної освіти, досить складно зрозуміти сутність таких понять як «необхідна оборона», «крайня необхідність», «джерело підвищеної небезпеки», «тяжкі наслідки», «особливо великий розмір» тощо. Таким людям потрібно роз'яснити, що означають ці поняття;

– *наявністю особливих виразів*: «і т. д.», «інші», «тощо». За допомогою тлумачення норм права встановлюється відповідність між цими виразами та конкретною ситуацією.

Питання тлумачення норм права відносяться до тих проблем, які мають безпосереднє практичне значення². Однією з умов високоякісної роботи поліцейських є належний рівень професійної майстерності, що дозволить їм повно, точно та швидко тлумачити ту чи іншу норму права.

На теперішній час у науковій літературі використовується різні критерії

¹ Венгерова А. Б. Теория государства и права : учеб. / А. Б. Венгерова. – М. : Омега-Л, 2009. – С. 523.

² Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – С. 505.

для поділу тлумачення норм права на види¹.

Водночас найбільш розповсюдженою є класифікація тлумачення норм права за такими критеріями: за суб'єктами та обсягом.

Поділ тлумачення норм права за суб'єктами стосується роз'яснення змісту норм права для інших. Таким чином, *за суб'єктами* виділяють такі **види тлумачення норм права**:

- офіційне (нормативне та казуальне);
- неофіційне (компетентне та буденне).

Офіційне тлумачення норм права – це роз'яснення змісту норм права, що здійснюється уповноваженим органом, має юридично обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються, та сформульоване у спеціальному акті.

Офіційне тлумачення норм права характеризується такими **ознаками**:

- здійснюється компетентними органами;
- має юридичну силу, тобто обов'язкове для суб'єктів, які реалізують цю норму права;
- забезпечує, за підтримки держави, однакове розуміння та застосування норм права;
- його результати мають бути закріплені в спеціальному акті тлумачення норм права.

Для офіційного тлумачення норм права характерним є особливий порядок здійснення, що полягає у правороз'яснювальному процесі. Цей процес складається з п'яти **стадій**:

- правороз'яснювальна ініціатива суб'єктів суспільних відносин;
- узагальнення практики і перевірка необхідності роз'яснення норм права;
- розробка та обговорення тексту (проекту) роз'яснення норми права;
- прийняття або затвердження проекту роз'яснення норми права;
- публікація акта роз'яснення норм права.

Офіційне тлумачення норм права поділяється на:

- нормативне (авторське та делеговане);
- казуальне (судове та адміністративне).

Нормативне тлумачення норм права – це офіційне роз'яснення, що поширюється на необмежену кількість випадків, передбачених нормою права, що тлумачиться. Наприклад, результати нормативного тлумачення норм права містяться в Постанові Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»². У свою чергу **нормативне тлумачення норм права поділяється** на:

– *авторське тлумачення норм права* – це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який видав відповідну норму права.

---

¹ Алексеев С. С. *Общая теория права : учеб.* / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – С. 516 – 522; Малента В. С. *Неофіційне тлумачення норм права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01* / Малента Володимир Степанович. – К., 2010. – С. 69 – 96.

² Шульга А. М. *Теория государства и права : учеб. пособ.* / А. М. Шульга. – Х., 2005. – С. 121.

Наприклад, указ Президента про роз'яснення деяких положень його попереднього указу є авторським тлумаченням норм права;

– *делеговане тлумачення норм права* – це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який цю норму не видавав, але уповноважений її тлумачити. Наприклад, у ч. 2 ст. 147 Конституції України зазначено, що Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Конституційний Суд Конституцію та закони України не приймає, але має право здійснювати їх делеговане тлумачення.

Казуальне тлумачення норм права – це офіційне роз'яснення норм права, обов'язкове лише для конкретного випадку та для осіб, стосовно яких воно здійснюється.

Цей вид тлумачення норм права зумовлений конкретним випадком (казусом) і його мета – правильне вирішення конкретної справи, яка вже має місце. Наприклад, вирок суду, в якому обґрунтовується вид і міра покарання за вчинений злочин.

Проте в деяких випадках офіційне казуальне роз'яснення, яке є обов'язковим при розгляді справи, може бути взірцем при вирішенні інших подібних справ. При цьому неможливо механічно розповсюджувати казуальне роз'яснення на інші однорідні справи, оскільки кожна з них має індивідуальні особливості. Таким чином, казуальне тлумачення норм права розповсюджує свою дію лише на конкретну ситуацію, хоча й може враховуватись при вирішенні інших аналогічних справ.

Казуальне тлумачення норм права поділяється на різновиди:

– *судове тлумачення норм права* здійснюють судові органи під час розгляду конкретних справ, воно знаходить свій вираз у вироках чи рішеннях з цих справах. Тобто прикладом судового тлумачення є будь-яке судове рішення чи вирок в якому встановлюються права та обов'язки сторін¹;

– *адміністративне тлумачення норм права* здійснюють міністерства, служби, місцева державна адміністрація. Наприклад, наказ міністра у зв'язку з розглядом конкретної скарги².

Найчастіше акт казуального тлумачення є складовою частиною правозастосовного акта, яким вирішується конкретна юридична справа.

Неофіційне тлумачення норм права – це роз'яснення змісту норм права, що дають особи, які не мають на те офіційних повноважень, а тому воно не має юридично обов'язкової сили.

Таке тлумачення дається недержавними органами та організаціями, різними науковими та навчальними закладами, групами спеціалістів, а також окремими громадянами. Неофіційне тлумачення здійснюється у формі усних чи письмових порад, пояснень, рекомендацій. Такі акти не мають обов'язкового характеру й не тягнуть за собою юридичних наслідків. Їх моральна сила та вплив базується на професійному авторитеті громадян, установ, організацій, що

¹ Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права : учеб. / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – С. 418.

² Шестопалова Л. М. Теорія держави і права : навч. посіб. / Л. М. Шестопалова. – К. : Прецедент, 2004. – С. 125.

роз'яснюють зміст тих чи інших норм права.

Неофіційне тлумачення поділяється на:

- компетентне (наукове, професійне та службове);
- буденне.

Компетентне тлумачення норм права – здійснюється особами, які мають спеціальні знання у сфері права. Воно **поділяється** на:

– наукове тлумачення норм права передбачає науково обгрунтоване тлумачення норм права вченими і науково-дослідними закладами, що було зроблено у статтях, монографіях, наукових коментарях, усних чи письмових обговореннях проектів нормативних актів. Наукове тлумачення норм права хоч і не має обов'язкової сили, але суттєво впливає на правотворчу та правозастосовну діяльність;

– професійне тлумачення норм права здійснюється юристами-практиками під час здійснення практичної діяльності (в тому числі й правоохоронної). Прикладом як наукового, так і професійного тлумачення норм права може бути науково-практичний коментар до КК України. Це пояснюється тим, що в його підготовці брали участь як науковці (фахівці з кримінального права), так і особи, які мають практичний досвід роботи;

– службове тлумачення норм права здійснюється представниками інших професій, досвідченими в питаннях права (начальники навчальних центрів, відділів та інші)¹.

Буденне тлумачення норм права здійснюється суб'єктами, які не мають спеціальних знань у сфері права. Таке тлумачення здійснюється переважно на підставі життєвого досвіду. Наприклад, з'ясування для себе та роз'яснення своїм подругам основних положень указу Президента домогосподаркою.

Закладений у нормі права зміст не завжди співпадає з її *текстуальним вираженням* у статтях нормативно-правових актів. Це зумовлює необхідність класифікації тлумачення норм права ще й за обсягом. Поділ тлумачення норм права за цим критерієм може стосуватися як з'ясування змісту норм права для себе, так і роз'яснення їх для інших.

За обсягом тлумачення норм права поділяється на:

- буквально;
- обмежувальне;
- розширювальне.

Буквальне тлумачення норм права має місце тоді, коли зміст норми права збігається з її *текстуальним відображенням*. Наприклад, ст. 67 КК України чітко визначає обставини, які обтяжують покарання. При призначенні покарання суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини не зазначені в цій статті.

Обмежувальне тлумачення норм права здійснюється у випадках, коли *текстуальне вираження норми є більш широким за її зміст*. Наприклад, у ч. 1 ст. 42 Конституції України зазначено, що кожен має право на підприємницьку

¹ Завальний А. М. Особливості неофіційного тлумачення юридичних норм в сфері правового регулювання вищої освіти України / А. М. Завальний, О. Б. Горова, В. С. Малента // Наука і правоохорона. – 2009. – № 4 (6). – С. 163 – 164.

діяльність. Разом з тим, малолітні діти займатися підприємницькою діяльністю не можуть. Тому термін «кожен» необхідно тлумачити звужено і розуміти, що існують й певні винятки. Зрозумілим є й те, що не можуть займатись підприємницькою діяльністю також й психічно хворі дорослі особи. У цих випадках текстуальний вираз норми права є значно ширшим її змісту, що й зумовлює необхідність обмежувального тлумачення норм права.

Розширювальне тлумачення норм права має місце тоді, коли зміст норми є більш широким, ніж її текстуальне вираження. Це означає, що норма права викладена дуже лаконічно та необхідні додаткові засоби, щоб правильно зрозуміти її зміст. Розширювальне тлумачення норм права потрібно здійснювати тоді, коли дається незавершений перелік обставин та умов реалізації норм права. Такий перелік досить часто супроводжується виразами «тощо», «в аналогічних випадках», «інші». Наприклад, у ст. 66 КК України передбачені обставини, які пом'якшують покарання. Водночас при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені у вищезгаданій статті.

У процесі з'ясування змісту норм права особи, які здійснюють тлумачення використовують різні **способи тлумачення норм права, тобто сукупність прийомів і засобів, що використовуються для встановлення змісту норм права.**

Види способів тлумачення норм права:

- граматичний;
- логічний;
- системний;
- історичний;
- функціональний;
- цільовий.

Граматичний спосіб тлумачення норм права полягає в граматичному, лексичному, морфологічному та синтаксичному аналізі тексту норми права та з'ясуванні на цій основі її змісту. У літературі визначається два **етапи** використання такого способу тлумачення норм права:

- дослідження кожного конкретного слова і висловлювання, які містяться в нормі права, що тлумачиться;
- дослідження загальної структури речень, з яких складається текст норм права, а також вивчення взаємозалежності всіх речень¹.

Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 27 КК України, підбурювачем є особа, яка схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Відповідно особа, яка схилила кого-небудь до вчинення злочину, але не досягла результату, підбурювачем не буде.

В якості **різновиду граматичного** способу тлумачення норм права можна розглядати **спеціально-юридичний спосіб тлумачення норм права.** Цей спосіб ґрунтується на спеціальних юридичних знаннях, що ґрунтуються на поглибленому вивченні юридичних наук. Він використовується при аналізі

¹ Чулінда Л. І. Юрико-лінгвістичне тлумачення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. І. Чулінда. – К., 2003. – С. 11.

норми, що містить спеціальну термінологію, поняття, конструкції. Це вимагає від особи, яка здійснює тлумачення поглиблених знань не лише правил граматики, але й юридичної науки, техніки і практики. Єдине розуміння юридичних термінів, їх пояснення може давати закон. Таке пояснення суттєво спрощує, але не виключає необхідність тлумачення норм права. Адже законодавець може вживати один і той самий термін у різних значеннях. У деяких випадках тільки завдяки спеціальним юридичним знанням, що використовує особа, яка здійснює тлумачення норм права, стає можливим розкриття змісту норми права в необхідному обсязі.

Логічний спосіб тлумачення норм права *полягає в з'ясуванні змісту норми права на основі правил логіки.* Такий спосіб тлумачення норм права використовується в тих випадках, коли зміст правової норми неможливо визначити шляхом використання граматичного способу тлумачення норм права. Логічне тлумачення норм права здійснюється за допомогою таких прийомів як логічне перетворення, висновки за аналогією тощо.

Логічні перетворення виникають з особливостей формулювання норм права. Наприклад, у ч.1 ст.186 КК України закріплено, що відкрите викрадення чужого майна (грабіж) карається позбавленням волі на строк до чотирьох років. Цю норму потрібно тлумачити таким чином, що покаранню підлягає не сам грабіж, а осудна особа, яка його вчинила. Таким чином, шляхом логічного перетворення результат тлумачення виглядатиме таким чином: «Будь-яка осудна особа, яка вчинить відкрите викрадення чужого майна зобов'язана буде понести покарання відповідно до ч. 1 ст. 186 КК України».

У випадку використання прийому «висновки за аналогією» в особи, яка здійснює тлумачення норми права виникає можливість розширити певні можливості та факти. Наприклад, у законі дається перелік подій стихійного лиха: паводки, пожежі тощо. За допомогою аналогії перелік стихійних лих можна доповнити, якщо вони виникли в житті й не перераховані в цій нормі права.

Системний спосіб тлумачення норм права *полягає в з'ясуванні змісту конкретної норми права шляхом дослідження її зв'язків з іншими нормами.* Наприклад, ст.11 КК України визначає: «злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». Для з'ясування змісту цієї статті стосовно суб'єкта злочину, необхідно звернутись до іншої статті (ст. 18 КК України), яка визначає хто є суб'єктом злочину¹.

Історичний спосіб тлумачення норм права *полягає в з'ясуванні змісту норм права на підставі історичних умов та обставин її прийняття.* Досліджуються альтернативні проекти, публікації у пресі під час обговорення законопроекту, дебати в парламенті, внесені поправки, підстави їх прийняття або відхилення.

Найбільш практичне значення під час використання історичного способу тлумачення норм права має порівняльний прийом, який дозволяє порівняти

¹ Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – С. 198.

норму, яка тлумачиться з подібною нормою, яка містилась нормативно-правовому акті, що втратив чинність чи в проекті нового нормативно-правового акта. Це дає змогу з'ясувати напрямок руху думки законодавця.

Наприклад, КК України 1960 р. розподіляв «таємне викрадення державного або колективного майна» (ст. 81) та «таємне викрадення індивідуального майна громадян» (ст. 140). У чинному КК України такого розподілу немає і присутня лише одна ст. 185, яка формулює відповідне положення як «таємне викрадення чужого майна». Таким чином, можна зробити висновок, що в Радянському Союзі особливого значення надавали державній і колективній власності, оскільки існувала окрема стаття, яка передбачала відповідальність за розкрадання саме таких видів майна. У сучасній же Україні різні форми власності (приватна, комунальна, державна) однаково охороняються від розкрадань ст. 185 КК України та охоплюється словом «чужого».

Функціональний спосіб тлумачення норм права ґрунтується на знаннях факторів та умов, в яких функціонує, діє та застосовується норма права, що тлумачиться. Важливого значення при цьому набувають оціночні терміни: «значна шкода», «великий розмір», «тяжкі наслідки» тощо. Згадані оціночні терміни тлумачаться шляхом співставлення їх з конкретними ситуаціями. Необхідно мати на увазі, що стандарти, які характеризують явища, предмети, ситуації, складаються в певний час і з плином часу можуть змінюватись. Відповідно, може змінюватись і зміст оціночних термінів. Наприклад, у примітці до ст. 185 КК України визначається як слід тлумачити поняття «повторний злочин», «значна шкода», «великий розмір», «особливо великий розмір» для певних статей і на певний момент.

Цільовий спосіб тлумачення норм права полягає в з'ясуванні змісту норми права на основі виявлення її цілей. Особа, яка здійснює тлумачення звертається не тільки до мети норми, що підлягає аналізу, але і враховує цілі нормативного акта в якому розташована норма права. Цілі можуть бути викладені в преамбулах, загальних частинах нормативно-правового акта тощо.

Наприклад, ст. 1 КВК України визначає мету та завдання кримінально-виконавчого законодавства України.

Вищезазначені способи тлумачення не можна використовувати ізольовано один від одного. Для досягнення цілей тлумачення потрібно комплексно використовувати всі способи тлумачення норм права.

Необхідно зазначити, що в результаті тлумачення норм права новий нормативно-правовий акт не з'являється, а тому діяльність щодо тлумачення норм права не слід ототожнювати з правотворчою діяльністю. Внаслідок діяльності з тлумачення норм права може з'явитися офіційний акт тлумачення норми права (інтерпретаційний акт), який відіграє значну роль у процесі юридичної діяльності. Цей акт має особливу правову природу, так як завжди діє в єдності з нормами права.

Акт тлумачення норми права (інтерпретаційний акт) – це акт-документ, що містить офіційне, формально-обов'язкове роз'яснення змісту норм права.

Акти тлумачення норм права є характерними виключно для офіційного

тлумачення норм права, оскільки в процесі неофіційного тлумачення такі акти, як правило, не видаються. У випадку, коли офіційне тлумачення норм права є нормативним, воно завжди знаходить свій зовнішній вираз у самостійному спеціальному документі – акті тлумачення норм права. Коли ж таке тлумачення норми права є казуальним, воно може бути включеним у відповідний правозастосовний акт (наприклад, ухвала апеляційного суду включає роз'яснення змісту норми права)¹ або ж фіксується в окремому документі.

Ознаки акта тлумачення норм права:

- діє разом з тим нормативно-правовим актом, у якому містяться норми права, що тлумачаться і залежить від них;
- є формально-обов'язковим для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються;
- приймається лише правотворчими або спеціально уповноваженими суб'єктами;
- як правило має спеціальну письмову форму вираження;
- не змінює норми права, а лише допомагає зрозуміти їх зміст.

Класифікація актів тлумачення норм права:

За зовнішньою формою вони можуть бути *письмовими* чи *усними*. Письмові акти тлумачення норм права мають спеціальну письмову форму виразу, яка може частково співпадати з формами певних нормативно-правових (постанови, інструкції) або правозастосовних актів (наприклад, ухвали), а частково не співпадає з такими формами (роз'яснення, інструктивні листи та тощо)².

За галузевою належністю норми, яка тлумачиться: акти тлумачення норм конституційного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального, кримінального-виконавчого права тощо.

За структурними елементами норми, що тлумачиться: акти тлумачення гіпотези, диспозиції, санкції.

Залежно від обсягу тлумачення: акти буквального, обмежувального та розширювального тлумачення.

Необхідно зазначити, що акти тлумачення норм права, що використовуються поліцією для виконання покладених на неї завдань характеризуються тим, що вони можуть бути результатом тлумачення норм права тих відомчих нормативно-правових актів, що видаються Міністерством внутрішніх справ України: наказів, правил, положень, настанов тощо.

Таким чином, тлумачення є одним з найбільш важливих умов успішної правотворчої й особливо правозастосовної діяльності³.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення реалізації норм права.

¹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 382.

² Рабінювич П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П. М. Рабінювич. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 185.

³ Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: учеб. / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2001. – С. 691 – 692.

2. Назвіть види реалізації норм права.
3. Розкрийте сутність дотримання, виконання та використання як форм реалізації норм права.
4. Дайте визначення застосуванню норм права.
5. Назвіть випадки в яких виникає необхідність у застосуванні норм права.
6. Охарактеризуйте стадії застосування норм права.
7. Назвіть вимоги до застосування норм права.
8. Сформулюйте визначення правозастосовного акта.
9. Назвіть та розкрийте види тлумачення за суб'єктами.
10. Розкрийте сутність способів тлумачення норм права.